

تاریخ دریافت: ۹۳/۳/۲۰
تاریخ پذیرش: ۹۳/۷/۲۷

فصل نامه علمی - تخصصی عصر آدینه
سال هشتم، شماره ۱۵، پاییز ۱۳۹۴

جایگاه فضای سبز در معماری مسکونی ابنیه سنتی ایران با رویکرد به قرآن کریم و متون دینی

حسن ستاری ساربانقلی*
المیرا زاهدیان**

چکیده

ایرانیان با توجه به فرهنگ اسلامی و سیر بالندگی خود در محیطی مبتنی بر اصول اسلامی، کمتر موردی از عناصر زندگی خود را بدون لحاظ کردن فرهنگ و جهان بینی اسلامی بیان می نمایند که فضای سبز و مسکن نیز جدای از این امر نیست. این پژوهش با بررسی توصیفی - تحلیلی آیات قرآن و تفاسیر موجود و نیز متون معتبر اسلامی از جمله *نهج البلاغه*، *نهج الفصاحه* و *غرر الحکم* و تحلیل بیست خانه، سعی دارد زوایا و مفاهیم اسلامی مرتبط با فضای سبز در معماری مسکونی ابنیه سنتی ایران را استخراج کند. در نهایت نتیجه ای که از این مقاله استنباط می شود، نشان می دهد ایرانیان با شناخت و درک و به کارگیری ابزاری آیات قرآن کریم و متون مذهبی تلاشی وافر را برای انطباق و بازسازی محیط زیست خود بر اساس آموزه های اسلامی داشته اند که از جمله این موارد می توان به طور خاص توصیفات و تصورات ارائه شده از بهشت را در فضای سبز و باغ ایرانی ملاحظه کرد. پرسش های اصلی تحقیق بر این قرارند که شاخصه های توصیفی فضای سبز در متن قرآن کریم و متون معتبر مذهبی چه بوده است و قرآن کریم و متون معتبر مذهبی درباره عناصر فضای سبز در ابنیه مسکونی چه الگویی را ارائه می دهند؟

واژگان کلیدی

قرآن کریم، معماری اسلامی، معماری ایرانی، فضای سبز، معماری مسکونی.

* استادیار گروه معماری دانشگاه آزاد اسلامی تبریز (sattari@iaut.ac.ir).
** دانشجوی دکتری تخصصی معماری دانشگاه آزاد اسلامی اردبیل.

جایگاه مسکن به عنوان رافع یکی از اولین و ابتدایی‌ترین نیازهای بشری به عنوان پناهگاه و مأمنی برای انسان انکارناپذیر است. نکته قابل توجه در کنار تأمین نیازهای اولیه بشری از باب سرپناه، ظرافت سازگاری وارضای بعد معنوی و روحانی انسان است که این امر سبب می‌شود مسکن را با تمامی الحاقات آن تجلی‌گر باورها و اعتقادات انسانی بدانیم. از این رو صورت زمینی مسکن به عملکردهای مورد نیاز انسان و بعد انسانی پاسخ‌گوست و سیرت معنوی آن در صدد پاسخ‌گویی به اعتقادات و باورهای ساکنان آن است. این جنبه از مسکن باید سازگار به وجه الهی ساکنین آن باشد که بر اساس خدامحوری شکل گرفته است (مسائلی، ۱۳۸۸).

انسان دینی فطرتاً دارای خواست‌های انسانی است که او را به کمال الهی می‌رساند (مطهری، ۱۳۸۰، ۷۳).

با توجه به بعد الهی مسکن سنتی و تأکید ویژه قرآن کریم و حکمت اسلامی بر ارتباط انسان با طبیعت (بقره: ۲۶۶) و دستور مستقیم به نظاره انسان بر طبیعت، برای شناخت خود در عالم هستی از جمله درختان و باغات (انعام: ۹۹) است (طوفان، ۱۳۸۵). در این پژوهش سعی بر این است که با بررسی آیات قرآنی و متون مذهبی به بازخوانی توصیفات بهشتی و تأثیر آن در فضای سبز و باغ ایرانی و در مقیاسی خردتر به فضای سبز در معماری مسکونی ابنیه سنتی ایران پرداخته شود. از این رو ابتدا به بررسی توصیفات بهشتی و تأثیرات آن در شکل‌گیری و فرم باغات ایرانی و عناصر مهم در شکل‌گیری آن پرداخته و سپس به فضای سبز در معماری ابنیه سنتی ایران مانند حیاط، باغچه، گودال باغچه و... به عنوان گوشه‌ای هر چند کوچک و خرد از همان باغ ایرانی پرداخته می‌شود.

بیان مسئله

اعتقادات و باورهای دینی بر شکل‌گیری مسکن و فضای سبز آن تأثیر گذاشته و در شکل‌گیری مفاهیم آن نقش داشته است (همو؛ مسائلی، ۱۳۸۸). افزون بر آیات قرآنی، در روایات متعددی از معصومین علیهم‌السلام از جمله در نهج‌الفصاحه، به جنبه‌های مختلف فضای سبز اشاره شده است (اخوت و تقوایی، ۱۳۸۸؛ پورجعفر، ۱۳۸۷). با بررسی ابنیه سنتی

ایران، مفاهیم به کار رفته در فضای سبز معماری سنتی استخراج و آن را با آیات کلام الله و احادیث اسلامی و متون مذهبی مقایسه کرده و تأثیر آموزه های اسلامی را بر آن بررسی می کنیم.

اهمیت و ضرورت موضوع

در آموزه های اسلامی، رابطه انسان و طبیعت مورد تأکید قرار گرفته است. رابطه انسان و طبیعت نشانه ای از تعادل اجزای عالم وجود و قوانین حاکم بر طبیعت است. از دیدگاه این تعالیم، بین انسان و طبیعت قرابتی خاص وجود دارد؛ چراکه ماده اولیه خلقت انسان از طبیعت گرفته شده است (حجر: ۲۶).

امروزه نگرش کمی به مسکن و توجه به رفع کمبود آن از یک طرف و نگرش سودگرایانه به این مقوله از سوی دیگر سبب فراموشی بسیاری از نیازهای انسان و زوال کیفیت های معماری شده است. بنابراین تفکری مجدد در چگونگی زندگی گذشتگانمان در خانه های سنتی با حیاط های دلگشا و مصفا و با حوض های کاشی فیروزه ای، باغچه های منظم پراز گل و گیاه با درختان سربه آسمان برافراشته، لازم می نماید.

فرضیه های تحقیق

- به نظر می رسد فضای سبز در معماری مسکونی ابنیه سنتی ایران دارای الگویی است که آن الگوها از آموزه های اسلامی متأثر است.
- در آیات کلام الله، فضای سبز دارای تعبیری است که در آن ها باغات بهشت را توصیف می کند و به نظر می رسد این تعبیر در شکل گیری فضای سبز ابنیه مسکونی ایران تأثیرگذار بوده اند.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و گردآوری به روش اسنادی و کتابخانه ای تدوین شده که با استناد به قرآن کریم، نهج البلاغه، نهج الفصاحه و غرر الحکم و بررسی بیست خانه به عنوان نمونه مطالعاتی به تحلیل تأثیر اسلام بر شکل گیری فضای سبز در معماری مسکونی پرداخته می شود.

۱. برخی مطالعات انجام شده در زمینه موضوع تحقیق

جدول (۱): پیشینه نویسندگان ایرانی (فضای سبز)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
۱۳۷۱	روحانی، غزاله	طراحی باغ واحداث فضای سبز	انتشارات فرهنگ جامع
۱۳۷۸	شاهچراغی، آزاده	بازآفرینی نظام معماری باغ ایرانی	رساله دکترمعماری دانشگاه آزاد ایلام
۱۳۸۰	-	مجموعه مقالات همایش های آموزشی و پژوهشی فضای سبز تهران	سازمان پارک ها و فضای سبز شهر تهران، دو جلد
تابستان ۱۳۸۵	ایرانی بهبهانی، هما - خسروی، فخری	باغ ایرانی، مکان همبستگی شهر طبیعت	علوم محیطی، ش ۱۲، ص ۷۹-۸۸
بهار ۱۳۸۷	بمانیان، محمدرضا - تقوایی، علی اکبر - شریف شهیدی، محمد	بررسی بنیادهای فرهنگی محیط در عناصر کالبدی باغ های ایرانی (قبل و بعد از اسلام)	علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره دهم، ش ۱، ص ۱۰۴-۱۱۲
پاییز زمستان ۱۳۸۸	شاهچراغی، آزاده	تحلیل فرایند ادراک محیط باغ ایرانی بر اساس نظریه روان شناسی بوم شناختی	نشریه هویت، سال سوم، ش ۵، ص ۷۱-۸۳

مأخذ جدول ۱ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۲): پیشینه نویسندگان خارجی (فضای سبز)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
۱۳۷۳	اسمیت جان، الکساندر	سمینار معماری فضای سبز چرا نه؟	دانشکده هنرهای زیبا، تهران
۱۹۹۸	Khan sair et al	The Persian garden: echoes of paradise	Mage publishers
۱۳۸۳	ویلبر، دونالد	باغ های ایران و کوشک های آن	انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ ۵

مأخذ جدول ۲ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارنده

جدول (۳): پیشینه نویسندگان ایرانی (ابنیه مسکونی)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
۱۳۶۴	قرلباش، محمدرضا - ابوالضیاء	الفبای کالبد خانه سنتی یزد	انتشارات سازمان برنامه و بودجه معاونت دفتر تحقیقات و معیارهای فنی
۱۳۷۱	اهری، زهرا - امینی، شیدا	الگوی ساخت مسکن در شهرهای خوزستان	مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
۱۳۷۳	معماریان، غلام حسین	آشنایی با معماری مسکونی ایران گونه شناسی برون گرا	دانشگاه علم و صنعت ایران
۱۳۷۴	صارمی، علی اکبر	عناصر پایدار و متغیر در معماری حیاط	مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بهم، سازمان میراث فرهنگی کشور
۱۳۷۴	مرادی، محمد	تحلیل موردی از خانه های قدیمی نایین و محمدیه و اصول خانه حاکم بر نحوه طراحی آن ها	مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ارگ بهم، سازمان میراث فرهنگی کشور
۱۳۷۸	امینیان آرای، سیف الله	حوض خانه های کاشان	دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۲
۱۳۸۱	نایی، فرشته	حیات در حیاط	نزهت، تهران
بهار ۱۳۸۲	عینی فر، علیرضا	الگوی برای تحلیل انعطاف پذیری در مسکن سنتی ایران	نشریه هنرهای زیبا، ش ۱۳، صص ۶۴-۷۷
-	طوفان، سحر	بازشناسی نقش آب در حیاط خانه های سنتی ایران	باغ نظر، ش ۶، صص ۷۲-۸۱
زمستان ۱۳۸۵	طوفان، سحر	بازشناسی الگوهای منظر در معماری مسکونی ایران (حیاط خانه سنتی)	پایان نامه دانشگاه شهید بهشتی

مأخذ جدول ۳ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۴): پیشینه نویسندگان خارجی (ابنیه مسکونی)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
۱۳۷۹	کوپر، کلیر	خانه همچون نمادی از خود	نشر خاک، اصفهان
۱۳۸۱	نوریری شولتز، کریستیان	مفهوم سکونت به سوی معماری تمثیلی	انتشارات آگه، تهران
۱۳۸۷	Elmagalfta, Aymen	Rediscovering the design concept of traditional house at costal region	اولین کنفرانس بین المللی سکونتگاه های زاگرس

مأخذ جدول ۴ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۵): پیشینه نویسندگان ایرانی (متون مذهبی مرتبط با فضای سبز و معماری)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
بهار ۱۳۸۶	پورجعفر، حمیدرضا- محمودی نژاد، هادی	باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش های باغ ایرانی دوران صفوی	نشریه هنرهای زیبا، ش ۲۹، صص ۳۹-۴۸
۱۳۸۷/۸/۲۹	پورجعفر، محمد رضا- وثیق، بهزاد	بررسی حکمت عناصر منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره الرحمن	فصل نامه تخصصی پژوهش های میان رشته ای قرآن کریم، سال اول، ش ۱، صص ۸۳-۹۷

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
بهار و تابستان ۱۳۸۸	منصوری، سیما	باغ‌های چهارگانه ترجمان باورهای مقدس، نمونه موردی فین	دوفصل نامه صنف، سال ۱۸، ش ۴۸، ص ۱۳-۱۷
پاییز ۱۳۸۸	انصاری، مجتبی - پورجعفر، حمیدرضا - قوایی، علی اکبر - علیزاده، امین - محمودی نژاد، هادی	احیای باغ‌های ایرانی با استفاده از مبانی حکمی فرهنگ اسلامی	علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره یازدهم، ش ۳، ص ۱۰۳-۱۱۲
-	اخوت، هانیه - تقوایی، علی اکبر	بررسی مفهوم و موارد استفاده از درخت در قرآن	بینات، سال شانزدهم، ش ۶۳، ص ۱۲-۲۳
بهار ۱۳۸۸	مسائلی، صدیقه	نقشه پنهان به مثابه دستاورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران	نشریه هنرهای زیبا، ش ۳۷، ص ۲۷-۳۸
تابستان ۱۳۸۹	معماریان، غلام حسین - کمالی پور، حسام - هاشمی طغرالبخری، مجید	تأثیر فرهنگ دینی بر شکل گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان	فصل نامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، ش ۲، ص ۱-۲۵

مأخذ جدول ۵ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۶): پیشینه نویسندگان خارجی (متون مذهبی مرتبط با فضای سبز و معماری)

محدوده زمانی	نویسنده	عنوان کار تحقیقی	منبع، صفحه
پاییز و زمستان ۱۳۸۴	گرابر، الگ ترجمه: رضایی هفتادار، حسن	هنر و معماری و قرآنی	دوفصل نامه اسلام پژوهشی، ش ۱، ص ۵۱-۸۰
۲۰۰۶/۴/۲۶	گویید ولیچاردی	پیشنهاد یونسکو جهت احیای باغ‌های گیاه شناسی کشورهای عربی تحت تأثیر مبانی زیباشناسی و علمی فرهنگ اسلامی باغ‌های قرآن کریم	سخنرانی در تهران
-	Brooks, John Weidenfeld and Nicolson	Garden of paradise, the history and design of the Grate Islamic	-

مأخذ جدول ۶ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

۲. بهشت از دیدگاه ادیان الهی

۱۶۴

بهشت مکانی است که ارواح نیکوکار در آن به سعادت جاوید می‌رسند. این دیدگاه از ابتدای تاریخ با بشر بوده و مهم‌ترین تفکرات وی درباره حیات پس از مرگ را به خود اختصاص داده است. بهشت در ادیان الهی به صورت زیر تعریف شده است:

۱. بهشت آدم: همه ادیان الهی، انسان را موجودی رانده شده از بهشت (بهشت

امتحان) می دانند و او را به بهشت موعود وعده داده اند. بهشت آدم را در اعتقاد اسلامی غیر از بهشت موعود (آخرت) می دانند و معتقدند در آسمان بوده و نه در قسمتی از کره زمین و در حقیقت نوعی بهشت برزخی بوده است.

۲. بهشت در دین یهود: در دین یهود تنها از بهشت آدم نام برده است؛ چنان که آورده شده است: بهشت زمینی از دیدگاه یهود جایی است که خدا انسان را در آن آفرید و پس از خوردن میوه ممنوعه توسط انسان از این باغ عدن اثری نماند (لیگیری، ۱۳۳۵).

۳. بهشت در دین مسیحی: مسیحیت معتقد است خداوند انسان را معصوم و کامل آفرید، ولی بر اثر خوردن میوه ممنوعه توسط آدم و حوا، دروازه ملکوت آسمان بر روی همه فرزندان آدم بسته ماند و حتی پیغمبران بنی اسرائیل پس از مرگ تا ظهور عیسی مسیح در قسمتی از برزخ یا اعراف^۱ قرار داشتند و به ملکوت آسمان راه نیافتند. با حلول عیسی به قالب انسانی، او با تحمل رنج و شکنجه و شهادت، گناه اصلی یا گناه آدم را وا خرید^۲ کرد و پس از این است که ارواح بشری به بهشت یا جهنم راه خواهند یافت. در انجیل در دو جا از آسمان به صورت فردوس نام برده شده و با این ترتیب این نظر که بهشت در آسمان است، تأیید شده؛ اما به رغم این مطلب در عالم مسیحیت تصویر روشنی از بهشت ارائه نشده است.

۴. بهشت در دین اسلام: قرآن کریم در ۳۸۶ آیه با به کارگیری کلمات مترادف بهشت (جنة، الجنة، جنات، جنتین، حدائق) و اجزای آن (النهار، العیون و...) به معرفی بهشت پرداخته است که در ۸۱ مورد بهشت های زمینی و ۳۶ مورد بهشت در دنیای آخرت را توصیف کرده است و ۴ مورد از توصیفات بهشت های زمینی و اخروی با هم مشترک اند. ذکر این نکته نیز لازم است در بیشتر آیاتی که باغ و بهشت دنیوی توصیف شده، به قدرت و حکمت خدای متعال و دل نبستن به جهان مادی اشاره شده است. (پورجعفر، ۱۳۸۸، ۳۰۷).

در بیشتر این آیات، بهشت باغی مصفا با نهادهای جاری عنوان شده است. در ادامه به ذکر نام های بهشت در قرآن کریم پرداخته می شود تا امکان بررسی تطبیقی تشابه اسمی میان باغ های ایرانی و بهشت در قرآن کریم فراهم گردد.

1. Limbo

2. Rendition

۳. نام‌های بهشت در قرآن

درباره نام‌های بهشت در قرآن کریم می‌توان به اسامی خاص و عام اشاره کرد که در بیشتر تفاسیر از هفت یا هشت بستان بهشتی نام برده شده که عبارت‌اند از جنت فردوس، جنت عدن، جنت نعیم، درالخلد، جنت المأوی، دارالسلام و علیون (علیین) که هر کدام مراتب و درجات متفاوت دارند و به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

الف) باغ ارم

در آیات ۷ و ۸ سوره فجر آمده است:

﴿إِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ*الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ﴾

صاحب [بناهایی چون] تیرک‌های بلند، که مانندش در شهرها ساخته نشده بود.

در تفاسیر، داستان بهشت ارم را - که یکی از افسانه‌های معروف قدیمی عرب است - روایت کرده‌اند.

در تاریخ مازنداران نیز در این باره آمده است:

گویند واضح باغی است مشهور به ارم و برخی بر آن اند که ارم، باغ شداد است که چون هود پیغمبر توصیف بهشت الله تعالی کرد، وی در عوض بساخت. بنابراین که شداد از احفا ارم است این باغ را اضافت بدو کرده، ارم می‌گویند. (گیلانی، ۱۳۵۲)

ب) دارالسلام

در قرآن کریم این نام دوبار تکرار شده که عمدتاً دو معنا برای آن ذکر گردیده است:

الف) سلام نام خداست و «دارالسلام» به معنای خانه یا سرای بهشت است.

ب) سلام از نظر معنوی دور بودن از آفات ظاهری و باطنی و دارالسلام به معنای محلی است که در آن هیچ آفتی از قبیل مرگ، مرض، فقر، غم و اندوه ساکنان را تهدید نمی‌کند.

ج) جنات الفردوس

در روایتی از حضرت علی علیه السلام نقل شده است:

برای هر چیز اعلایی است و اعلای بهشت فردوس است.

در بیشتر تفاسیر در مأخذ کلمه فردوس اختلاف نظر هست و گاه آن را «رومی»، «سریانی»، «نبطی» و «عربی» دانسته‌اند. اصل آن، کلمه فارسی «پردیس» است و معرب آن

«فردوس»، فردیس و جمع آن را «فرادیس» می‌گویند و به معنای باغ و بیستانی است که دارای انواع گوناگون میوه و خاصه، انگور باشد. این تعبیر با باغ ایرانی و عناصر آن مانند کوشک و فراز و فرود باغ ایرانی هماهنگی کامل دارد.

د) روضات الجنات

روضه را به معنای چمنزار، باغ‌های سرسبز، باغ با طراوت و مرغزار پراز ریاحین و چشمه‌های روان دانسته‌اند که بر این اساس در مجموع «روضه» به معنای زمین سبز و خرمی است که درختان و گیاهان در آن می‌رویند و کلمه «جنت» زمینی درختکاری شده است و درختانش بر زمین سایه گسترده‌اند. بر این اساس به نظر می‌رسد «روضات الجنات» باغ‌های مشجری است که در وسط زمین سبز و خرمی را فراگرفته باشند. این تعبیر در «باغ ارم شیراز» دیده می‌شود (انصاری، ۱۳۶۷)؛ چنان که زمین چمنی در آن قرار دارد که ارتفاع آن پایین‌تر از پیاده‌روهای اطراف است و اطراف آن را درختان فراگرفته است و دارای آلاچیق‌های ورودی زیبایی است که محلی برای استراحت در هنگام شب‌های تابستان است.

ه) جنات عدن

«عدن» در قرآن یازده بار تکرار شده است که «جنات عدن» را جایگاه پیامبران، شهدا و صدیقین و حکمای عادل دانسته‌اند. همچنین جنات عدن را «وسط حقیقی بهشت» دانسته‌اند که حصار آن یاقوت سرخ است. بر این اساس این تفاسیر از بهشت و باغ‌های بهشتی یادآور بادگیرها در مناطق کویری و انتقال باد به حوضخانه کوشک و تمثیل آنها از این تصاویر بهشتی از زبان قرآن است (پورجعفر، ۱۳۸۸: ۳۰۸-۳۰۹).

با غور و دقت در مطالب پیش‌گفته چنین نتیجه‌گیری می‌شود که باغ ایرانی مجرای به درونی‌ترین لایه اندیشه و خیال و تعبیری حکیمانه از جهان‌بینی ایرانی قلمداد می‌شود. در جهان‌بینی اسلامی، طبیعت مرتبه‌ای از سلسله مراتب کلی وجود است و سیر در آن مرحله‌ای از سلوک در راه معرفت است. بر این اساس بوده است که ایرانیان تصور ذهنی خویش از بهشت را که درازای اعمال نیک به آن‌ها بخشیده می‌شده است، در باغ‌های سرسبز و خرم به تصویر کشیده‌اند؛ چنان که به قول زنده‌یاد استاد محمدکریم پیرنیا در بهشت کوثر هست و درختان و گل‌ها و جویبارها و در باغ نیز آب روان خوش و گل‌های زیبا

و درخت‌هایی که می‌توان در سایه آن‌ها آرمیده وجود دارد و این همه محصور در دیواری که مانع ورود جهنمیان به آن می‌شود که این مفاهیم در باغ‌سازی ایرانی تأثیر گذار بوده است (همو: ۳۰۹).

جدول (۷): بررسی تعداد واژه‌های «فضای سبز» در قرآن کریم

تعداد	مفهوم	
۸۷ بار	باغ	۱
۱ بار	باغچه	۲
۱ بار	بوته	۳
۴ بار	بوستان	۴
۲ بار	چمن	۵
۷۵ بار	درخت	۶
۱۰ بار	گیاه	۷

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

۴. طبیعت از دیدگاه حکمت اسلامی

با توجه به آن که برداشت و موضع هر تمدن درباره حقایق ملکوتی از دیدگاه آن تمدن نسبت به طبیعت برداشت می‌شود، می‌توان با بررسی مفاهیمی که در این باره در قرآن پیش‌تر گفته شد و احادیث و گفتار عرفانی اسلامی‌ای که وجود دارد به چارچوبی قابل اطمینان برای اصلاح و ارتقا طبیعت در قالب‌هایی مانند باغ و طراحی منظر دست یافت. مجموعه این منابع در کنار هم دانشی معرفی می‌کند که از منبعی قدسی مشروب شده و آن را تحت نام «حکمت اسلامی» می‌شناسیم. حکمت، چهار چیز یعنی «جوهر، ماده، منشأ حرکت و علت نهایی» را بررسی و بحث می‌کند (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۸۵).

خداوند متعال در قرآن بارها انسان را دعوت به اندیشیدن در طبیعت و عناصر آن کرده و راه سعادت او را در فهم قدسی از این عناصر و رابطه آن می‌داند (ذاریات: ۲۰ - ۲۳). در باغ اسلامی عناصر و آیات خدا از آب، باد، خاک و آتش تا آسمان، زمین، درخت و ستارگان که در قرآن از آن‌ها به عنوان آیات الهی نام برده شده، گرد هم آمده‌اند. با تفکر در این نشانه‌ها، آدمی به تکامل انسانی می‌رسد و باغ با گرد آوردن آن در محیطی محصور، به جایی مناسب برای اندیشیدن در باب عالم کبیر و عالم صغیر مبدل می‌شود. از این منظر باغ اسلامی در حکمت، تمثیلی از بهشت ابدی تلقی می‌شده که در قرآن سی بار از آن با

توصیف «باغ‌هایی با نه‌های روان» که در زیر درختان آن چهاررودخانه آب و شیر و شراب پاک و غسل ناب روان است نام برده شده است (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۸۶).

۵. عناصر باغ از دیدگاه حکمت اسلامی

باغ با طبیعت خود و تسلط عناصر تلطیف‌کننده مانند آب و درخت و آسمان که در روایات به این خصیصه آنان اشاره شده است، انسان را از تحجر دنیوی رهایی بخشیده و او را به نهاد و فطرت خود نزدیک می‌کند.

از این‌رو آن‌چه در باغ انسان سازدیده می‌شود، نشانه قدرتی است که خدا به او داده است و لذا با نشان دادن درخت و نظاره آسمان و آیینی آن در آب است که می‌توان به قادر متعال توجه داشت و این همه انسان را از کبر به خضوع می‌رساند (نصر، ۱۳۸۹).

نشانه بودن عناصر تنها به کالبد آنان خلاصه نشده و روابط بین درختان و آب و خاک و گل، میان آب و آسمان و باد، تناظر و تناسب بین کوشک، حوض، محور آبی و سردر، خود از نظم هستی و نسبت مخلوقات و خالق حکایت می‌کند. از دیدگاه عرفان اسلامی، ترکیب، تناسب، تقارن و تسلسل در طبیعت و به تبع آن در باغ تعالی روحانی، آرامش و رشد استعدادهای انسانی را به بار می‌آورد (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۸۶).

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «باغ» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۸۷ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
باغ	توصیف ویژگی‌های مادی بهشت	نساء: ۱۳؛ مائده: ۱۲؛ سبأ: ۱۶؛ رحمن: ۵۴-۶۲؛ زمر: ۷۴؛ رعد: ۴
	توصیف داستان حضرت آدم	اعراف: ۱۹؛ بقره: ۳۵
	توصیف داستان	کهف: ۴۰-۳۹-۳۵-۳۳-۳؛ سبأ: ۲۴؛ رحمن، ۴۶؛ نمل: ۶۰
	توصیف نعمت‌های زمینی	ق: ۹؛ انعام: ۹۹

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «باغچه» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۱ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
باغچه	توصیف ویژگی‌های مادی بهشت	نبأ: ۳۲

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «بوستان» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۴ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
بوستان	توصیف ویژگی های مادی بهشت	آل عمران: ۱۳۶؛ نساء: ۱۲۲؛ مائده: ۶۵؛ دخان: ۵۲

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

۶. درخت از دیدگاه حکمت اسلامی

خاک در خود جوهری دارد که می تواند بذری خرد را به درختی تنومند مبدل سازد و این درخت با آن که پای بسته خاک است، سر بر آسمان دارد و هر لحظه به تکامل می رسد و سرانجام باز به خاک برمی گردد. در این مطلب، درخت، هم معاد را در دنیای خاکی نشان می دهد و هم نشانه معاد حقیقی آخرت است (از خاک برآمدیم و در خاک شدیم). در همین باره درخت سبز، نماد بی مرگی و ابدی بودن و درخت برگ ریز نشانه تجدید حیات و چرخه مرگ و زندگی دنیوی است. از این دست در حکمت باغ سازی اسلامی طوبی نمونه ازلی است از درخت و درخت سرو نیز نمایانگر شعله جاودانی هستی است. درخت نمونه کاملی از تجمیع وحدت و کثرت است؛ چنان که از دانه ای درختی می روید با شاخه ها و ریشه های فراوان که در پایان چرخه دوباره به وسیله دانه، میوه خود به زمین برمی گردد:

درختی گرد و از آب و از خاک که شاخش بگذرد از جمله افلاک

(پورجعفر، ۱۳۸۷، ۸۶)

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «بوته» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۱ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
بوته	توصیف ویژگی های مادی	رحمن: ۶

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «چمن» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۲ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
چمنزار	یادآوری قدرت خدا و آفریده های او	اعلی: ۴
چمن	توصیف داستان	یوسف: ۱۲

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «درخت» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۷۵ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
درخت	توصیف ویژگی های مادی بهشت	بقره: ۲۵؛ آل عمران: ۱۵؛ حج: ۱۴؛ ابراهیم: ۲۳
	توصیف داستان حضرت آدم	اعراف: ۲۲ - ۲۰ - ۱۹؛ بقره: ۳۵؛ طه: ۷۱
	توصیف داستان	قصص: ۳۰؛ اسراء: ۶۰
	توصیف ویژگی های مادی جهنم	دخان: ۴۳؛ صافات: ۶۲
	یادآوری قدرت خدا و آفریده های او	لقمان: ۲۷؛ واقعه: ۷۲؛ ابراهیم: ۲۴
	توصیف نعمت های زمینی	رحمن: ۶؛ رعد: ۴؛ نحل: ۱۱

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

جدول (۷): بررسی موارد استفاده از کلمه «گیاه» در قرآن کریم، تعداد تکرار کلمه ۱۰ بار

مفهوم	نتایج	نمونه
گیاه	توصیف ویژگی های مادی بهشت	رحمن: ۱۲
	توصیف داستان	قم: ۳۱
	یادآوری قدرت خدا و آفریده های او	انعام: ۹۹؛ اعراف: ۱۰
	توصیف نعمت های زمینی	یونس: ۲۴؛ نوح: ۱۷؛ نبا: ۱۷

مأخذ جدول ۷ بر مبنای پردازش و تحقیق نگارندگان

۷. هندسه در باغ از دیدگاه حکمت اسلامی

هندسه باغ اسلامی مشتمل بر دو محور عمود برهم است. در اندیشه کهن، عالم وجود به چهار بخش که چهاررود آن را از هم جدا می کردند، تقسیم می شد. قالب هندسی باغ از تسلط تقارن هندسی و تقارن جوی آن حکایت می کند. این خردورزی ریاضی از دیرباز در معماری منظر بین النهرین و ایران جای خود را باز کرده است. تضاد بین رشد ارگانیک درختان، بوته ها و گل ها با هندسه راست گوشه باغ، هندسه طبیعت را خاطر نشان می سازد. این نسبت ها به گونه ای است که با نشان دادن تسلط عمودی انسان (خلیفه الله) بر طبیعت هندسه ای راست گوشه را ارائه می کند. این مطلب نشانه توجه به انسان در طرح بندی ها و نمادپردازی هندسی آن است. این ترکیب را می توان به گونه ای دیگر در نقش گیاهان کاشی کاری ها و زمینه هندسی آنان دید. هندسه ارگانیک گیاهان و اقلیدسی محورها، نشانه هندسه حاکم بر عالم کبیر و انعکاسی از ذات خداوند و عدالت وی در جهان است. هندسه اسلامی علاوه بر بیانی ریاضی و ترکیبات پیچیده جبری با

حس شهودی نیز آمیخته است و نه تنها از خصوصیات اقلیمی تأثیر پذیرفته است که با ملزومات فرهنگی و حکمی نیز یگانه شده است (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۸۷).

۸. باغ در متن سوره رحمن

سوره رحمن از متشکل ترین سوره هایی است که در باب توصیف باغ اخروی، توصیفاتی را در خود دارد. از این رو شناخت معنای آیات و تفاسیر آن از مهم ترین منابع برای شناسایی چگونگی بهشت است. در این سوره به طور مشخص از آیه ۴۶ تا پایان توجهی ویژه بر شرح بهشت دارد. لذا از باقی آیات صرف نظر شده و تعدادی از آیات به صورت برگزیده مورد تحلیل قرار می گیرد (همو: ۸۹).

در آیه ۶۴ کلمه «مُدْهَامَّتَان» از واژه دهمه به معنای سبز پررنگ است؛ به طوری که از شدت سبزی رنگش متمایل به سیاهی شده باشد. در این جمله در وصف دو بهشت مذکور در آیات اولیه می فرماید:

آن قدر سبز است که سبزی و غرور درختانش به نهایت رسیده است و برگ ها متمایل به سیاهی شد.

این رنگ نشانه طراوت و خرمی گیاهان و درختان بهشت است.

در آیه ۶۶ به دو چشمه که دارای فواره هایی که آب آن ها به شدت می جوشد، اشاره شده است. این آب هیچ گاه قطع نشده و آبی که می ریزد هرگز راکد نمی شود. ابن سعود می گوید: این آب می جوشد بر اولیای خدا با «مشک» و «کافور». سعید بن جبیر نیز آن را آبی از الوان الفاکهه (رنگ های میوه جات) می داند. همچنین انس بن مالک می گوید: این آب چون بارانی از مشک و عنبر برگرداگرد بهشتیان می ریزد.

مراد از درخت میوه در آیه ۶۸، درخت خرما و درخت انار است. سعید بن جبیر از ابن عباس نقل می کند که این درخت خرما جذوعش از زمرد سبز و برگش «ذهب سرخ» و «سعف» آن کوه بهشتیان است. میوه هایش هسته ندارد و آبی که پای درخت می آید در شکاف هایی در زمین روان می شود. انتخاب انار و خرما در این آیه به سبب تفاوت های زیاد اقلیمی، دارویی و شکل نهایی آن ها است.

در کتاب صحاح درباره آیه ۷۶ می گوید:

کلمه رفرف به معنای برگ های گسترده درختان و نیز پارچه سبز رنگارنگی است که با

آن مجلس آذین درست می‌کنند.

بعضی هم گفته‌اند مراد از این کلمه بالش یا متکاست. کلمه خضر جمع اخضر (سبز) است که صفت رفر قرار گرفته و کلمه عنصری به گفته بعضی جامدهای بافت جیره و به گفته بعضی دیگر، معنای طنفسه (نوع جامعه) و به گفته جمعی دیگر به معنای جامه‌های بافته از مخلوط پشم و نخ، و به گفته عده‌ای دیگر، به معنای دیباست. همچنین به معنای شهرپریان نیز آمده است (همو: ۹۱).

در جایی دیگر از سوره رحمن به جنس آن نیز اشاره شده است. ترسندگان را چهار بهشت است: دوبهشت زرین و دوبهشت سیمین، پروف‌سورانه‌ماری شیمیل در ذیل شرح مفهوم چهارباغ، به سوره رحمن اشاره می‌کند:

امروزه هنگامی که در سوره رحمن از دونوع باغ، دو آبشار جاری و میوه‌هایی که از هر نوع دوگونه وجود دارد والهاماتی این چنینی که از کلمات آغازین سوره اقتباس می‌شود، قوه تخیل ما به ندرت دچار حیرت می‌شود. (Schimmel, 1994)

این ممکن است پربیراه نباشد که طرح مربعی و چهار گوشه کوشک باغ‌های شاهی - که چهارباغ نامیده شده‌اند - را تقلیدی از باغ‌های بهشت‌گونه بدانیم. این تقسیم‌بندی چهارخانه‌ای اکثراً در حول کوشک یا آرامگاهی ساخته می‌شد که چهارآبراهه به آن منتهی می‌شد و با گذر جریان آب از زیر آرامگاه چنان می‌نمود که باغی بهشتی بر رودخانه‌ای بنا شده است (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۹۰).

۹. درختان خاص نام برده شده در قرآن

بسیاری از درختان به طور خاص در قرآن نام برده شده‌اند و بر آن‌ها تأکید شده است. درخت نخل خرما یکی از آن‌هاست که بیست مرتبه در قرآن تکرار شده است. درخت انگور با معادل «عنب» ۱۱ بار در قرآن تکرار شده است. درخت انار نیز سه مرتبه در قرآن آمده است. درخت زیتون، درخت مهم دیگری است که شش بار از آن در قرآن نام برده شده و درخت سدر، درختی است که از آن چهار مرتبه در قرآن یاد شده است (اخوت و تقوایی، ۱۳۸۸: ۲۲).

۱۰. اهمیت آب در فرهنگ خاورمیانه و اسلام

در میان سومریان اولیه، باریدن باران وسیلی که پس از آن جاری می‌شد، به دوخدای

انلیل (خدای خدایان) وانکی (خدای آب و حکمت) منسوب بود. در ایران باستان نیز آب پس از آسمان دومین آفریده از آفریدگان هفت‌گانه‌ای است که اورمزد خلق کرده، اصل همه آفریدگان به جز تخمه مردم و چارپایان مفید از آب پنداشته می‌شد. مصریان با احترام از رود نیل به عنوان خدای «هپی» یاد می‌کنند و او را به شکل انسانی که مشغول شیردادن است تجسم می‌کردند. در گسترش آیین کنعانی نیز آب و هوای سوریه و فلسطین نقش پراهمیتی بازی می‌کند. تقریباً همه آیین کنعانی در حول این تشویش و ناامیدی ساخته شده است؛ یعنی آرزویی دور و دراز برای داشتن زمینی همواره حاصلخیز و دارای آب که همین نمود را می‌توان در محل نزول وحی نیز دید.

در فرهنگ اسلامی نیز با توجه به محیط خشک عربستان و حوادث مهم تاریخ اسلام به ویژه شیعی که با این عنصر گره خورده است، می‌توان حضور برجسته آب را در ایجاد نشان‌شناسی فرهنگ اسلامی دریافت. با توجه به نوشته‌های بالا می‌توان به روشنی دید که ارزشی معنوی آب در میراث بشری چنان است که آن را به خدا یا خدایانی بلندمرتبه مربوط می‌ساختند و خلقت جهان و حیات دنیوی و اخروی نیز ابتدا با آب گره می‌خورد (پورجعفر، ۱۳۸۷: ۸۵).

در کتب مذهبی موارد استفاده از کلمات «فضای سبز» بیشتر برای توصیفات و تشبیهات است و هیچ عبارت مستقیم و روشنی درباره طراحی فضای سبز مسکونی وجود ندارد؛ ولی تأثیرات غیرمستقیم بسیاری دارد که در معماران و ساکنان خانه‌ها تأثیر گذاشته است.

۱۱. بررسی نقش آب در باغ ایرانی و حیاط خانه‌های سنتی

نقش آب در باغ‌های ایرانی و حیاط خانه‌های سنتی در سه وجه مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف) بررسی نقش کالبدی آب

هر بنا و فضا به عنوان جزئی از فرهنگ، وظیفه دارد یک اندیشه ذهنی را از طریق فرم عینیت بخشد و این عینیت حامل پیامی به نام «هویت» است. معمار سنتی در جست‌وجوی نظامی براساس بهره‌وری از مواهب طبیعی و هماهنگ با نظم حاکم بر طبیعت بوده، به دنبال آماده‌سازی مکانی است که هر آن چه از مواهب طبیعی است در

محدوده زیست فراهم آورد، بدون آن که خلوت زندگی برهم بخورد.

یکی از عناصر مهم تشکیل دهنده باغ‌ها و حیاط‌های ابنیه سنتی، وجود آب و حوض است. حوض‌ها از نظر فرم و شکل بسیار متنوع، گاه شش ضلعی و اغلب مستطیل شکل بوده‌اند. غالباً حوض را در یکی از محورهای اصلی باغ یا فضای خانه احداث می‌کردند، به طوری که طول حوض در امتداد محور اصلی باغ یا در امتداد طول فضای منزل قرار گیرد (روحانی، ۱۳۷۱: ۲۶). وجود حوض در مرکز باغ یا حیاط اشاره بر اهمیت و مرکزیت آب در هستی دارد.

ب) بررسی نقش کاربردی آب

اهمیت آب - که در حیات بخشی و پاکیزه‌سازی است - انسان سنتی را ناگزیر از تلاش برای دسترسی همیشگی به آب روان و پاک می‌کرد. برخلاف تصور عده‌ای، آب حوض‌ها به مصرف آشامیدن نمی‌رسد، بلکه ذخیره‌ای است برای آب‌پاشی و خوابانیدن گرد و غبار باغ، حیاط و ایوان و... (ویبلر، ۱۳۸۳، ۳۶).

آب‌پاشی درختان اطراف کوشک و حیاط در بعد از ظهر تابستان که پیش‌تر مرسوم بود، به تبخیر آب و خنک کردن محیط و کاهش خشکی هوا کمک می‌کرد. آب در تعدیل درجه حرارت مؤثر است و هر چه سطح آب وسیع‌تر باشد تأثیر آن بر خود اقلیم، بیشتر خواهد بود. به طور کلی حوض در باغ و حیاط به دلیل تلطیف هوا، محلی برای وضو، همچنین شست‌وشو و ذخیره آب برای آبیاری باغ و باغچه‌ها در نظر گرفته می‌شد. در فرهنگ اسلامی حضور آب در حوض و در دل حیاط و باغ به عنوان نماد زندگی، بهشت، پاکی و نشانه زیبایی و آبادانی است و آب گذشته از جنبه مصرفی آن، بیشتر به دلیل جنبه‌های نمادین آن مورد استفاده قرار گرفته است. حوض آب، نماد بهشت و زندگانی است. آموزه‌های اسلامی آب را به صفت ظهور (پاک و پاک‌کننده) و مبارک و خجسته توصیف می‌نماید. در قرآن کریم می‌خوانیم:

﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُبَارَكًا﴾؛ (ق: ۹)

از آسمان آبی خجسته و مایه برکت نازل کردیم.

در اسلام آب زمینه‌ساز ارتباط با معبود بوده و شرط دخول در بسیاری از عبادات، وضو داشتن است. حضور آب در حوض حیاط‌های خانه‌های سنتی و باغ‌های ایرانی فرصت

مناسبتی را برای انجام فرایض دینی فراهم می‌آورد.

ج) بررسی نقش منظری آب

از نظر تعالیم اسلامی - چنان که پیش‌تر گفته شد - طبیعت ضمن آن که محل زندگی انسان است، سراسر آیات الهی بوده و به عنوان منبع مهم شناخت مطرح است و آب نیز به عنوان عنصری طبیعی و از جمله عناصری است که کیفیت حسی مکانی با مشخصات باغ یا حیاط را تشدید می‌کند. کمتر مکانی را می‌توان تصور کرد که کیفیت فضایی و مکانی با اضافه شدن آب افزایش نیابد و بنا به گفته افلاطون «آب مایعی است که همه چیز را محقق می‌سازد» (طوفان، ۱۳۸۲: ۱۲).

وجود حوض در مرکز باغ و حیاط، به اهمیت و مرکزیت آب در هستی اشاره دارد و به خصوص با انعکاس آبی آسمان در دل خود، آینه تمام‌نمای هستی را به نمایش می‌گذارد و گذشته از جنبه تزئینی و مورد استفاده آن خود، مرکزی است که به تناسب و تقارن عناصر اطراف خود دامن می‌زند.

صدای آب نیز همیشه برای ایرانیان مطبوع و دل‌پذیر بوده است. نیروی جادویی آب، بیشتر از طریق منظره و صدای آن خود را بیان می‌کند. به همین دلیل معمولاً در دل حوض‌های مستطیل شکل، فواره‌ای وجود داشت که به دلیل اختلاف سطح آب، به طور طبیعی آب از آن فواره می‌زد و منظره و آوای دل‌پذیر آن مایه شادی و انبساط خاطر بود (همو، ۱۳۸۵: ۷۹).

۱۲. تعریفی از مسکن سنتی

در تفکر اسلامی اصل، رسیدن به کمال مطلوب الهی است که در نهاد انسان فطرتاً وجود دارد. مسکن سنتی به علت جوابگویی به این نهاد با انسان انس دارد. از این رو مسکن سنتی را نمی‌توان تنها به لحاظ کالبدی، هندسی و فرمی توصیف کرد، بلکه معانی و رای آن‌ها از اهمیت بیشتری برخوردارند. معماران سنتی با در نظر آوردن معانی بی‌شکل و تجسم بخشیدن به آن‌ها در قالب اشکال معماری تصورات خود را از عالم و در نتیجه مشیت الهی در بناها و دست ساخته‌های خود، به منصه ظهور رسانده‌اند. تک‌تک عنصر عناصر سازنده مسکن سنتی در هماهنگی کامل با هم و همه خود در خدمت ارضای ویژگی‌های درونی و فطری انسان هستند (مسائلی، ۱۳۸۸: ۲۷).

حیاط و باغچه علاوه بر نقش حیاتی و کاربردی آن در مسکن سنتی، جلوه‌ای از بهشت الهی را به درون خانه می‌کشاند. ساکنان خانه به سبب نظاره بر حیاط و رستاخیز سالانه درختان آن، معاد حقیقی و آخرت را فراموش نمی‌کنند و زیبایی و طراوت درختان و گل‌های باغچه گرایش انسان به جمال و زیبایی را ارضا می‌کند و حوض درون حیاط، گویی آسمان را به زمین می‌کشاند و انعکاس آبی آسمان را به زمین می‌کشاند و انعکاس آبی آسمان در آب حوض و سبزی درختان در آن، گویی رقص رنگ و نور را برای ساکنان به ارمغان می‌آورد. همه این مسائل ما را به پژوهش درباره سیرت درونی مسکن سنتی می‌کشاند تا از ورای احجام و اشکال آن به معنویت درونی که در آن موج می‌زند پی ببریم و راه‌هایی را که معماران سنتی با توجه به فطرت انسانی برای ارضا این نیازهای درونی بکار بسته‌اند را مورد بررسی قرار دهیم.

۱۳. سیرت مسکن سنتی

انسان از دید ادیان الهی به گونه‌ای خاص آفریده شده است و دارای فطرتی است که او را به سوی تکمیل نواقص و کمال هدایت می‌کند، انسان به سبب فطرت‌هایی که در ناحیه خواست‌های انسانی اوست به کمال می‌رسد. خواست‌های فطری انسان در ناحیه امور روحی و احساسی است که تأثیر مستقیم بر رفتارهای انسانی در رسیدن به کمال او دارد (مطهری، ۱۳۸۰: ۶۰).

انسان با این مشخصات و ویژگی‌ها نیاز به مسکن دارد، نه به عنوان سرپناه، بلکه به عنوان مکانی که در راه رسیدن به فطرت پاک نهفته درونی به او کمک کند. لذا این سکونتگاه باید دارای ویژگی‌های هماهنگ با ویژگی‌های فطری انسان باشد تا بتواند او را به آرامش قلبی برساند. این مکان در صورتی می‌تواند متصف به این صفات باشد که خود متخلق به این صفات گردد و انسان و خانواده را در این جهت هدایت کند. خانه به عنوان ظرف زندگی انسان و خود زندگی، باید خود دارای ویژگی‌های فطری باشد تا بتواند انسان را به تأمل کردن و اندیشیدن وادارد.

در ادامه تحلیل سیرت پنهان و درونی مسکن سنتی به مهم‌ترین ویژگی‌های درونی و فطری انسان که عبارت‌اند از: گرایش به حقیقت‌جویی و رسیدن به کمال، گرایش به خلاقیت و ابداع، گرایش به خیر و فضیلت، گرایش به جمال و زیبایی و گرایش به عشق

روحانی و پرستش پرداخته می‌شود (مسائلی، ۱۳۸۸: ۳۰-۳۱).

الف) گرایش به حقیقت‌جویی و رسیدن به کمال

به تعبیر و اساس، سکنی‌گزیدن یعنی «در آن واحد تعلق خاطر یافتن به مکانی خاص که می‌تواند مزرعه‌ای سبزی یا خیابانی خاکستری باشد و تصرف خانه‌ای که در آن قلب شکوفا شده و مغز به اندیشه درمی‌آید.» وی در ادامه می‌گوید:

هنگامی که به واسطه مکان هویت می‌یابیم، خود را پیشکش طریقی از هستی در جهان می‌کنیم. بدین ترتیب سکونت از ما و از امکان ما خواسته‌هایی دارد، از ما ذهنی بازطلبیده و از مکان‌ها می‌خواهد، تا امکانات قابل ملاحظه‌ای را برای هویت بخشیدن ارائه نماید. (شوارتز، ۱۳۸۱: ۱۶)

اما از دید این مقاله، انسان از مکان هویت نمی‌یابد، بلکه درون او یک هویت الهی و روحانی مستتر است و معمار سنتی با شناخت این هویت درونی سعی در ساختن بنا دارد. او کوشیده است به طور مستقیم اشاره‌ای به سوی مبدأ و مقصد انسان داشته باشد و بنایی بسازد که بیش از طبیعت تفکر برانگیزد و در این راه الگوهای مختلفی ارائه کرده است (مسائلی، ۱۳۸۸: ۲۷).

یکم. ایجاد مرکزیت

معماران سنتی در ضمیر خود به نقطه‌ای واحد چشم دوخته بودند و مطلوبی یگانه داشتند. این مطلوب را در مرکز و قلب خانه با ایجاد یک بدنه منظم و متقارن به منصفه ظهور رسانده‌اند. مرکز در خانه سنتی از اهمیت زیادی برخوردار است. از نظر دین اسلام مرکز، کعبه است، خانه خداست، مرکز حقیقت است؛ حقیقت الهی که از راه طریقت و تمسک به شریعت می‌توان به آن مرکز نایل شد. از این رو معمار سنتی سعی داشته الگوی مثالی را که مقدس هم باشد بیان کند. حیاط را به عنوان مرکز انتخاب کرده که از یک قاعده مربع یا مستطیل نزدیک به مربع (نماد زمین) تشکیل شده و بالای آن باز به سوی آسمان یا به تعبیر دیگر سقف آن گنبد آسمان (نماد رسیدن به عرش الهی) است. در زیر گنبد آسمان، بهشت را بر اساس آن چه در اعتقاداتش به او وعده داده شده: «جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا» (نساء: ۵۷) می‌ساخته است. در این بهشت، از درخت (نماد زندگی و شادابی) و آب (نماد پاکیزگی و طهارت) استفاده شده؛ آب که

مظهر پاکیزگی و آیینیه آسمان به شمار می‌رود، در مرکز و اطراف آن فضای سبز قرار گرفته است (همو: ۳۰).

دوم. ایجاد نظم در اطراف مرکز

با وجود این مرکز، اجزای به ظاهر متفاوت و پراکنده، هم‌سو و هم‌ساز و اجرای واحد می‌گردند و به کمال متعالی نزدیک می‌شوند. حیاط در مرکز خانه بیان رمزگونه آن حقیقت ازلی است و در اطراف آن اجزای خانه با نظم خاص و متعالی قرار گرفته‌اند. بزرگ‌ترین و مهم‌ترین دامنه مجموعه بر روی محور مرکزی حیاط (محور متقارن) قرار داشته و وحدت بین اجزا را به نمایش می‌گذارد. برای هر جزء در این جبهه، معادلی در جبهه دیگر وجود دارد و این نظم و تقارن نما را به سکون و آرامش می‌رساند که القاکننده کمال متعادل است (همو).

در عین حال، این حیاط و فضاهای اطراف آن به مرکز نظر می‌کنند و چشم خود را به پاکیزگی و پاکی و همچنین به زندگی در فضای سبز بهشتی روشن می‌کند. نظم حیاط خانه سنتی نمادی است از کمال و با حرکت و گردش خود در جهت کعبه، کمال نمادین را تبدیل به کمال الهی و دینی می‌گرداند و نمادی از عالم با جهت دین می‌شود. از این رو هماهنگی جهت‌گیری خانه‌های سنتی با خواست‌های فطری انسان باعث به وجود آمدن معماری سازنده و بالنده می‌شود (همو: ۳۱).

ب) گرایش به خلاقیت و ابداع

هر انسان بر اساس فطرت اولیه خود تا اندازه‌ای توانایی خلاقیت و ابداع دارد. خلاقیت مانند قوای عقل و منطق جزئی از «احسن تقویم» یا «نیکوترین صورت» که انسان بر اساس آن آفریده شده است (لویی مشیون، ۱۳۸۰: ۶۱). در سوره نمل خداوند ویژگی صنع خود را با کلمه «اتقان» آورده است؛ آن‌جا که می‌فرماید:

﴿صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي اتَّقَنَ كُلَّ شَيْءٍ﴾. (نمل: ۸۸)

بنابراین صنعت‌گریا معمار باید به پیروی از خدای خود خلق کند، جان بخشد و صورت دهد و همچنین خلاقیت و هنر خود را با اتقان به کمال برساند. به تعبیر دیگر، باید ماحصل کار او با صفات خداوندی هماهنگی داشته باشد تا همانند «احسن تقویم» یا مثال نیکوترین صورت که انسان است شود. زمانی هنر به کمال می‌رسد که در راه خدا و

خلق او به کار برده شود و نیز زمانی «فی سبیل الله» است که معانی نهفته در آن برگرفته از تعالیم و قوانین الهی باشد. یکی از این تعالیم اسلامی، ایجاد محرمیت و بستن دید نامحرمان است. معمار سنتی نیز با توجه به این اصل به طراحی مسکن سنتی اقدام می‌کند. از این رو مسکن سنتی محرمیت را با خلق فضای جدید به نام هشتی در ورودی خانه و براساس ایجاد حرمت برای ساکنان و واردشوندگان ایجاد می‌کند. او ویژگی تفکیک بیرونی و اندرونی و همچنین انحراف دید در ورودی را برای ایجاد مفهوم حجاب و محرمیت برمی‌گزیند و خلق می‌کند. او با طراحی هشتی در ابتدای ورود عرصه عمومی بیرون خانه را از عرصه خصوصی درون خانه، با رعایت بسته بودن دید نامحرمان، کاملاً مجزا می‌کند در این فضا با ایجاد سکوهایی در بدنه هشتی، مهمانان غریبه و نامحرمان، پذیرایی اولیه می‌گردند و در صورت تمایل دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی، می‌شوند.

یکی دیگر از مصداق‌های محرمیت و ایجاد آرامش روانی، طرح خانه هابه صورت درون‌گرو روبرو به درون است. در این گونه خانه‌ها امکان اشراف و احاطه از بیرون خانه به درون آن منتفی می‌گردد و همچنین مرکز خانه و حیاط مرکزی از سروصدای کوچه و فضاهای عمومی اطراف در امان می‌ماند. این نوع تفکیک و استقلال خانه از محیط پیرامون، خود باعث به ارمغان آوردن آرامش به درونی می‌گردد (مسائلی، ۱۳۸۸: ۳۱-۳۲).

ج) گرایش به جمال و زیبایی

یکی دیگر از اصول و مبانی مسکن سنتی حب جمال و زیبایی است که فطرتاً در وجود انسان نهفته است. انسان مظهر صفات و اسماء الهی است: «وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى» (اعراف: ۱۸۰) و همه حقایق اسماء و صفت الهی به حکم آیه «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» (بقره: ۳۱) به او تعلیم داده شده است. بنابراین زیبایی که یکی از صفات خداوندی است جزو صفات فطری انسان می‌شود و می‌توان ادعا کرد که انسان زیباست و فطرتاً دوست‌دار زیبایی است. انسان همچنین دوست دارد نمود زیبایی را در آن چه خلق می‌کند ببیند. انسان ساخته‌های خالق را در طبیعت می‌بیند و براساس توصیه خدای خود در آن به تفحص و کاوش می‌پردازد و سپس به حکم خواست‌های فطری خود زیبایی‌های طبیعت را می‌گیرد و در معانی نهفته در ساخته خود به منصبه ظهور می‌رساند (همو: ۳۴).

معمارسنتی به زیبایی ظاهری بسنده نمی‌کند، بلکه با گذرازان به سوی مراحل عالی‌تر زیبایی که زیبایی‌های معنوی است سیر می‌نماید؛ از این‌رو زیبایی در این‌گونه معماری از نوعی معرفت معنوی برخوردار است که در مخاطب خود اثر روحانی و معنوی پدید می‌آورد. زیبایی در مسکن سنتی منتج از عوامل گوناگون است که یکی از آن‌ها هندسه و تناسب است.

هندسه و تناسب: معماران سنتی با توسل به هندسه و با درک و تجسم فضایی و نیز آگاهی از کم و کیف آن، تناسبات و ابعاد را تعیین و ساختار اصلی خانه سنتی را ایجاد می‌کردند. این هندسه در ساختار آشکار بنا به صورت خطوط و تناسبات صورت بنا را ترسیم می‌کرد، ولی در باطن اشاره و رمز آن حقیقت معنوی پنهان بود.

زیبایی در مسکن سنتی در شیوه بیان و صورت و شکل آن با استفاده از خطوط، رنگ و طرح‌های هندسی به منصفه ظهور می‌رسد و در ورای این شکل‌ها و هندسه، معانی باطنی مستتر است که موجب سیور رسیدن به حقیقت نهفته در آن می‌شود. معماری سنتی بهشت و زیبایی بهشت را با استفاده از هندسه وارد اندرون و قلب خانه می‌کند تا مورد شهود و تعقل انسان ساکن شود. بر روی دیوارهای اطراف این بهشت روزنه‌هایی، به مثابه تابلویی که بیننده حق انتخاب تصویر را دارد ایجاد می‌کند. به تعبیر دیگر، انسان ساکن خود دید و منظرو زیبایی درون خانه را با انتخاب نوع درخت و محل کاشت آن و ارتباط هندسی باغچه با آب و حوض خلق می‌نماید. این بهشت زمینی نشانی از زیبایی بهشت آسمانی دارد. طراحی آن با مدد از هندسه نقش‌آفرینی می‌کند و بهشت زمینی را با نظم و انضباط، الهی می‌سازد. در این جا بر حسب قدر و بضاعت خود صورت هندسی خانه را با معنای باطن مورد نظر هماهنگ می‌سازد و این هم‌سازی است که زیبایی را خلق می‌کند (همو: ۳۴-۳۵).

۱۴. بررسی حیاط به عنوان مقیاسی خردتر از باغ

حیاط مرکز و قلب خانه است و وجود حیاط مرکزی در خانه‌های سنتی ایران نمودی از درون‌گرایی است. درون‌گرایی یکی از ویژگی‌هایی است که درجه اهمیت به باطن را در مقابل توجه به ظاهر متجلی می‌سازد و در اصل بر عالم غیب تأکید دارد و تفسیری بر یکی از صفات الهی (باطن) است (نایی، ۱۳۸۱: ۴۶). در این میان آن چه مهم است این‌که: در زندگی فرد مسلمان تأکید بیشتر به ابعاد درونی و معنوی در مقایسه با ابعاد بیرونی و

مادی صورت می‌گیرد. تأکید بر شخصیت فرد در اسلام اعضای خانواده او را منزل یا حرم و منسوبان مقدس او محسوب کرده و این مفهوم نمادین در خصوصی‌ترین عرصه زندگی او در حیاط یا قلب خانه سنتی ظاهر می‌شود. این ویژگی خانه سنتی، حیاط را در مرتبه‌ای بالاتر از مفهوم فضای باز، قرار می‌دهد. (قزلباش، ابوالضیاء، ۱۳۶۴: ۲۴).

حیاط، مکانی مناسب برای ارتباط با عناصر طبیعی و از جمله آب است. آب به صورت پنهان و آشکار مهم‌ترین نقش را در شکل‌دهی بافت سنتی به عهده دارد. هنگامی که آب روان قنوات از اعماق بسیار پایین نمی‌گذرد، راه حل دیگری مورد استفاده می‌گیرد. در این حالت، صورت آشکار می‌گیرد و در مرکز صحن حیاط اصلی ظاهر می‌شود (همو: ۲۸).

حوض و آب نما در حیاط خانه‌های ایران اهمیتی بسزا داشته و دارد. یکی از عناصر مهم تشکیل دهنده حیاط‌ها، وجود آب و حوض است. حوض‌های حیاط‌های سنتی از نظر شکل و فرم بسیار متنوع، گاه شش ضلعی، دوازده ضلعی و اغلب مستطیل شکل بوده‌اند. غالباً حوض را در یکی از محورهای اصلی فضای خانه احداث می‌کردند، به طوری که طول حوض در امتداد طول فضای منزل قرار گیرد (روحانی، ۱۳۷۱: ۲۶).

حیاط مرکزی که پیش از اسلام به دلایل گوناگون مورد استفاده بود بعدها به عنوان بیانی از احساس مسلمانان نسبت به فضا و به خصوص فضای معنوی معنا یافته و بعدها در فرهنگ معماری اسلامی از نظر کاربردی و از لحاظ سمبلیک به اوج خود رسیده است. مرکزیت در اسلام، نمادی از «وحدت وجود» بوده و پایه و اساس بازتاب کیفیتی است که در بطن آن «وحدت» نهفته است. بنابراین در بیان وحدت و انعکاس آن از طریق مرکزیت، فضاهای پرو خالی هریک به گونه‌ای به کیفیات فرمی فضایی، مجهز می‌شوند و در این میان حیاط‌های مربع و مستطیل شکل، سمبلی از ثبات و پایداری می‌شوند و زمانی که در مرکز قرار می‌گیرند به عنوان عنصری نظم دهنده به معماری و مکان عمل کرده و قطبی می‌شوند که فضاهای اطراف را تحت تأثیر خود قرار می‌دهند (طوفان، ۱۳۸۵: ۷۷).

در حیاط‌های مرکزی خانه‌های سنتی، وجود حوض آب و پوشش گیاهی باغچه به نحوی است که رطوبت هوا را داخل منزل بالا می‌برد. آب موجود در حوض حیاط، رطوبت و عطر حاصل از گیاهان و گل‌های باغچه، در مجموع منظومه‌ای هماهنگ از کاربری‌های زیست محیطی را فراهم می‌آورند. در معماری سنتی ایران، حیاط، هسته مرکزی، فضایی

با نظم هندسی، درون نگر، مستقل، مرکز محور، سرگشوده و باز به آسمان است (همو، ۱۳۸۲: ۱۲).

در حیاط خانه‌ها از حوض برای انعکاس زیبایی محیط و نمایش مضاعف زیبایی آفریده شده توسط معمار استفاده می‌شده است. به طور کلی آب در استخرهای بزرگ، به دلیل تیرگی و انعکاس آن مورد پسند و تحسین ایرانیان بوده است. سطوح حوض‌های ایرانی اغلب قدری بالاتر از سطح حیاط قرار داشت و نوعی آب‌رود اطراف آن تعبیه می‌کردند که مقدار اضافی آب را به خارج می‌ریخت؛ چون این حوض‌ها همواره لبریز بود؛ از فاصله کوتاه، پهنه‌ای از آب را مشاهده می‌کرد که به نظر نامحدود می‌آمد؛ چرا که آب ساکن به دلیل سطح منعکس کننده‌اش، انسان را به تأمل وادار می‌کند. چنین آبی، آرام اما شکننده است و کوچک‌ترین نسیمی می‌تواند مفهوم بصری آن را درهم بریزد. آب ساکن اشاره به ثبات، آرامش، صلح و آشتی دارد (همو: ۱۳).

معمار سنتی گرا با عشق، الگوهای آسمانی را در حیاط خانه به منصفه بروز می‌رساند؛ آن‌جا که حیاط با چشمه آب در میانش به مانند باغ محصور که چارچوبی از مرکزش جاری است، تمثیل بهشت است؛ زیرا قرآن از باغ‌های نعیم و سعادت سرمدی (جنات نعیم) که در آن چشمه‌ها می‌جوشند و یک یا دو چشمه در هر باغی که اقامتگاه حوریان بهشتی (ارواح مطهره، حورعین) است سخن می‌گوید. اقتضای جنت این است که مستور و سری باشد؛ چون با دنیای باطنی و مقرر و انطباق دارد. خانه مسلمان با حیاط داخلی محصورش از چهار جانب یا باغ محصورش که در آن چاهی یا چشمه‌ای هست باید مشابه این جهان باشد (بورکھات، ۱۳۷۶: ۱۴۷).

نتیجه‌گیری

ایرانی هرگز تعامل خود با محیط زیست را جدای از فرهنگ و دین خود ندیده است و بر همین اساس است که محیط زیست را جلوه‌ای از جمال خداوندی و ابزاری برای تزکیه نفس و تعالی روحانی قرار داده است. نتایج تحقیق حاضر بر این نکته تصریح دارد که ایرانی در طول تاریخ، باغ را تمثیلی از بهشت و باغ‌های بهشتی دانسته است و در حیاط نیز که مقیاس خردتر از باغ ایرانی است از همین اصول و مفاهیم استفاده کرده است. در عصر حاضر نیز لازم به نظر می‌رسد در طرح‌ریزی و احداث فضای سبز در ابنیه مسکونی

ایرانی این مفاهیم علوی مورد استفاده قرارگیرد و از تقلیدهای بی منطق از فضای سبز غربی که هیچ‌گونه هم‌خوانی با ساختار فکری و فرهنگی ایران ندارد پرهیز شود.

منابع

- اخوت، هانیه، علی اکبر تقوایی، «بررسی مفهوم و موارد استفاده از درخت در قرآن»، *بینات*، سال شانزدهم، ش ۶۳، پاییز ۱۳۸۸ ش.
- امینیان آرای، سیف الله، «خانه های قدیمی کاشان»، *مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران* (ج ۳)، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴ ش.
- انصاری، مجتبی، *اصول طراحی معماری اسلامی سنتی* (پایان نامه کارشناسی ارشد معماری)، تهران، دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۶۷ ش.
- انصاری، مجتبی؛ محمدرضا پورجعفر، علی اکبر قوایی، امین علی زاده، هادی محمودی نژاد، «احیای باغ های ایرانی با استفاده از مبانی حکمی فرهنگ اسلامی»، *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، دوره یازدهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۸ ش.
- ایزدی، شهریار؛ نصرالله کسرییان، *زندگی جدید - کالبد قدیم (گزیده ای از بناهای با ارزش تاریخی)*، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۲ ش.
- بورکھات، تیتوس، *هنر مقدس*، ترجمه: جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۶ ش.
- پاینده، ابوالقاسم، *نهج الفصاحه*، تصحیح، ترجمه و شرح: علی اکبر میرزایی، قم، نشر صالحان، ۱۳۸۷ ش.
- پورجعفر، حمیدرضا؛ هادی محمودی نژاد، «باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش های باغ ایرانی دوران صفوی»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۲۹، تهران، بهار ۱۳۸۶ ش.
- پورجعفر، محمدرضا؛ بهزاد وثیق، «بررسی حکمت عناصر منظر در بهشت قرآنی با تأکید بر سوره الرحمن»، *فصل نامه تخصصی پژوهشی های میان رشته ای قرآن کریم*، سال اول، ش ۱، ۱۳۸۷ ش.
- خوانساری، جمال الدین، *شرح غرر الحکم*، بی جا، بی نا، بی تا.
- روحانی، غزاله، *طراحی باغ واحداث فضای سبز*، تهران، انتشارات فرهنگ جامع، ۱۳۷۱ ش.
- شریف رضی، محمد بن حسین، *نهج البلاغه*، ترجمه: محمد دشتی، قم، انتشارات سید جمال الدین اسدآبادی، ۱۳۷۹ ش.
- شوارتز، نوربرگ، *مفهوم سکونت به معماری تمثیلی*، ترجمه: محمود امیری ارحمدی، تهران،

- انتشارات آگاه، ۱۳۸۱ ش.
- طوفان، سحر، «بازشناسی نقش آب در حیاط خانه‌های سنتی ایران»، *باغ نظر*، ش ۶، تهران، پاییز ۱۳۸۸ ش.
- _____، *بازشناسی الگوهای منظر در معماری مسکونی ایران (حیاط خانه سنتی)* (کارشناسی ارشد)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۵ ش.
- قزلباش، محمدرضا؛ فرهاد ابوالضیاء، *الفبای کالبدخانه سنتی یزد*، تهران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه معاونت دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، ۱۳۶۴ ش.
- گیلانی، علی، *تاریخ مازنداران*، تصحیح و تحشیه: منوچهر ستوده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲ ش.
- لویی مشیون، ژان، «هنر، طریق ذکر»، *مقالات اولین کنفرانس بین‌المللی هنردینی*، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۸۰ ش.
- لیگیری، دانه، *بهشت (کمدی الهی)*، ترجمه: شجاع الدین شفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۵ ش.
- مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی شهید بهشتی، *گنجنامه، دفتر چهارم: «خانه‌های اصفهان»*، تهران، انتشارات میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۷ ش.
- مسائلی، صدیقه، «نقشه پنهان به مثابه دستاورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳۷، تهران، بهار ۱۳۸۸ ش.
- مطهری، مرتضی، *فطرت*، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۸۰ ش.
- معماریان، غلامحسین؛ حسام کمالی‌پور؛ مجید هاشمی طغرالبهری، «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان»، *فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی*، دوره سوم، ش ۱۰، تابستان ۱۳۸۹ ش.
- نایبی، فرشته، *حیات در حیاط*، تهران، انتشارات نزهت، ۱۳۸۱ ش.
- نصر، طاهره، *تجلی حکمت در باغ ایرانی*، شیراز، نشررخشید، ۱۳۸۹ ش.
- ویلبر، دونالد، *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*، ترجمه: مهین دخت صبا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم، ۱۳۸۳ ش.
- Schimmel, Annemarie, *the Empire of Great Mughals: History, Art and Culyure*, reaction books, 1994.